

Vojko Devetak

SVETA GLAZBA (II)

Pjevanje puka

Ovdje govorimo o liturgijskom pjevanju puka, kad puk izmjenično sa zborom i svećenikom pjeva misu, svojim pjevanjem sudjeluje u promjenjivim i nepromjenjivim tekstovima mise i uopće liturgije.

Jedna od osnovnih briga Drugoga vatikanskog sabora i pokoncilске obnove jest djelatno nutarnje i vanjsko sudjelovanje vjernika prema njihovoj dobi, staležu, načinu života i stupnju vjerske izobrazbe (SC 19) da vjernici, jer su subjekt liturgije, ne budu nijemi promatrači. To zahtijeva narav liturgije jer »u liturgiji Bog govori svojemu puku, sa svoje strane puk Bogu odgovara pjevanjem i molitvom« (SC 33). Vanjska se djelatnost puka osobito izražava »usklicima, odgovorima, psalmima, pripjevima, pjesmama« (SC 30).

U prvim vijekovima crkvenoga liturgijskog života zaista je bilo tako. »Pjevajući himne, slavimo Boga«, veli Justin za svoje doba,¹ a sv. Augustin potvrđuje to za svoje vrijeme: »Onome koji čita, odgovaramo pjevajući.«² Slično tvrde i drugi pisci. Karakteristično pjevanje prvog razdoblja bila je jednoglasna psalmodija. To se najprije primjenjivalo u moljenju časoslova, ali je vrlo brzo prošlo i u euharistijsko slavlje. Posebno izučeni pjevač solist pjevao je promjenjive dijelove mise, a puk bi odgovarao pripjevom. Na takav način puk je sudjelovao pjevanjem i u nepromjenjivim dijelovima mise (Gospodine, smiluj se, Slava, Vjeronanje, Svet, Jaganjče Božji) a spomenute »scholae cantorum« su ga predvodile i podržavale. Zatim je sv. Ambrozije u milanskoj liturgiji »po istočnom načinu«³ razdijelio puk na dva zbora koja su izmjenično pjevala, a zatim su taj način prihvatile i ostale crkve. Tijekom vremena sudjelovanje puka sve je više opadalo i na koncu puk je potpuno zašutio. Uzrok tome je nepoznavanje latinskog jezika i zbor koji je postupno preuzeo sva pjevanja, pa i poklike i odgovore, i tako potpuno potisnuo sudjelovanje puka. To je još više došlo do izražaja kad se zbor sa svoga pravog mjesta, kod oltara, preselio iznad ulaznih vrata, daleko od oltara i puka. Potisnuti puk nije želio šutjeti pa je stvorio svoje pjesme i popi-

¹ 1. Apol. 13

² In Psal. 40, PL 36, 453

³ SV. AUGUSTIN, *Ispovijesti*, Zagreb 1930, knj. 9, gl. 7, 222

jevke na narodnom jeziku i tražio prigodu da ih pjeva i u crkvenim funkcijama. To je imalo i svoju negativnu stranu. Malo po malo uvelo se u nekim krajevima da su se mjesto liturgijskih tekstova pjevale samo pučke popijevke koje često nisu odgovarale liturgijskom sadržaju.

Prvi kojemu je šutnja puka u liturgiji pala na srce bio je Pio X. pa stoga postavlja princip da vjernici moraju u liturgiji djelatno sudjelovati moljenjem i pjevanjem. Taj princip slijede njegovi nasljednici. Pio XI. također zahtijeva da vjernici ne budu »nijemi gledaoci već da izmjenično pjevaju sa svećenikom i zborom«. ⁴ Pio XII. određuje da vjernici s pjevanjem sudjeluju i postavlja smjernice i stupnjeve sudjelovanja puka u obrednom i popratnom pjevanju. Pjevanje treba obred vjernicima duhovno otvoriti i svečanije ga oblikovati. ⁵ Drugi vatikanski sabor u tome je odlučan: »Liturgijski čin poprima plemenitiji oblik kad se Božja služba svečano obavlja s pjevanjem, kod koje sudjeluju sveti službenici, a narod djelatno učestvuje« (SC 113). Stoga bi svaka blagdanska misa trebala biti pjevana. Zbog toga Sabor i dopušta upotrebu pučkog jezika, pa iako u prvom redu preporučuje pjevanje lakših gregorijanskih napjeva, ne propisuje način pjevanja. Premda je bit liturgijske reforme omogućiti puku da dođe do riječi, omogućiti mu pjevanje, s time se ne isključuje pjevanje zbora i izvođenje umjetničkih liturgijskih skladbi. Danas je teško zamisliti liturgiju bez kolektivne glazbene, pa makar i stihijske, djelatnosti puka. »Tim se, naime, oblikom ugodnije izražava molitva, jasnije se očituje otajstvo svetog bogoslužja te njegov hijerarhijski i zajednici svojstven značaj, složnim se glasom dublje zahvaća jedinstvo srdaca, sjajem se svetih stvari duše lakše uznose k višim sferama i čitavo slavljenje ljepše iskazuje unaprijed ono bogoslužje koje se vrši u nebeskom Jeruzalemu«, veli Uputa iz 1967. i daje precizne upute kada i što treba pjevati svećenik, zbor, a što trebaju pjevati svi. ⁶

Najpoželjnije je da sav puk pjeva sve ono što na njega spada. To su u prvom redu odgovori i aklamacije, zatim lakše pjevne dionice. Najprikladnije je da svi pjevaju Vjerovanje, Svet i Gospodnju molitvu. Može jedan dio pjevati puk, a drugi zbor. Može se i puk razdijeliti u dva zbora. Pjevački zbor ne smije nikad sve pjevati tako da se puk potpuno isključi. Duhovna konist zahtijeva da puk pjeva u svim liturgijskim činima, pri dijeljenju sakramenata, blagoslovina, posebno se preporučuje da puk na blagdane pjeva zajednički u crkvi Jutarnju i Večernju.

Pučko religiozno pjevanje

Pučko religiozno pjevanje je ono koje spontano proistječe iz pučkoga religioznog osjećaja koji je sam Stvoritelj udahnuo u čovjeka. Brojni himni u Pavlovim poslanicama i njegovi poticaji kršćanima da slave Boga

⁴ Divini cultus, br. 9

⁵ AAS 50, br. 22-27

⁶ Uputa o glazbi u svetom bogoslužju, nav. dj. br. 5

pjevanjem (Ef 5,18; Kol 3,16) upućuju nas da je u njegovo vrijeme puk pjevao i svoje pjesme. »*Budući da je taj način najprikladniji privatni i društveni život vjernika napuniti kršćanskim duhom, u Crkvi je još od najstarijih vremena veoma cijenjen i njegovan pa se i u naše vrijeme preporučuje za gajenje pučke pobožnosti i ures pobožnih vježbi.*«⁷ Ipak se liturgijsko pjevanje ne može zadovoljiti oblikom popijevke koja bi zamijenila liturgijske tekstove, kako se to dogodilo kad je pjevanje puka bilo potisnuto. To se dogodilo najprije u Njemačkoj gdje se stvorila zaista vrijedna pučka himnodija, odakle se proširila i po drugim zemljama. To je pogodovalo da su i u nas nastali hrvatski pučki korali. Tako je svuda zavladao običaj da se u liturgiji pjevaju popijevke, iako ne svuda mjesto liturgijskog teksta, pjevale su se kao popratne pjesme. Takvo se pjevanje zadržalo do danas. Popratno pjevanje pučkih pjesama službeno je priznao tek 1948. g. papa Pio XII. u enciklici »*Mediator Dei*« određujući da se »*unaprijedi pučko pjevanje, pazeći na dostojanstvo u tom pučkom pjevanju*«.

Praktično, ta odredba je provedena u djelo 1955. g. u »*Obnovljenom redu Svetoga tjedna*« u kojemu za procesiju Cvjetne nedjelje veli: »*Nema zapreke da vjernici pjevaju himnu 'Krist pobjeđuje' ili koju drugu pjesmu u čast Kristu Kralju.*«⁸ Isti papa slijedeće godine ističe vrijednost pučkog pjevanja ovim riječima: »*Pučka glazba i pjesme, iako nisu u direktnoj službi liturgije, imaju veliku važnost kad su nadahnute religioznim duhom. Ona može i te kako spasonosno korisno utjecati na duše bilo da se pjeva među liturgijskim činima, raznim obredima, u procesijama, na hodočašćima i u kršćanskim domovima. Ono svojim jasnim i jednostavnim sadržajem mnogo pomaže da djeca upoznaju sadržaj vjere, da ga osjete i lakše zapamte. A malenima i odraslima razgaljuje duh, pruža utjehu i radost.*«⁹ »*Neka se brižljivo njeguje pučko pjevanje da glasovi mogu odzvanjati u pobožnim i svetim vježbama, i u samim liturgijskim činima, prema odredbama i propisima rubrika*«, određuje Drugi vatikanski sabor (SC 118). Osim toga, Sabor zahtijeva da se daje dužno poštovanje i odgovarajuće mjesto u bogoslužju glazbi, osobito misijskih naroda, »*koji imaju svoju vlastitu glazbenu baštinu*« (SC 119). Crkva ne želi »*isključiti glazbene instrumente ili vokalne izraze koji su svojstveni naravi i običajima naroda koji su odgojeni u drugim civilizacijama ili u civilizaciji našega Zapada*«, tvrdi papa Pavao VI.¹⁰

I mi imamo svoju bogatu glazbenu tradiciju dobrih pučkih crkvenih popijevki »*s kojima bi se ponosili i veliki narodi*«¹¹ koje su se na temeljima korala i narodnog melosa stvarale i razvijale stoljećima i stoga imaju svoju vrijednost (npr. *Zdravo Tilo Isusovo, Ja se kajem Bože mili* i druge). Oduzeti puku pjesme koje voli stoga što nisu moderne, značilo

⁷ AAS 50, br. 9

⁸ *Obnovljeni obred Svete sedmice*, Vatikan 1967, str. 9, br. 20

⁹ AAS 48, str. 21

¹⁰ PAVAO VI, *Vjernost slavim glazbenim tradicijama*, nav. dj. str. 7

¹¹ I. GLIBOTIĆ, *Sudjelovanje vjernika u pjevanom bogoslužju*, Služba Božja VI/1966, br.1, str. 50

bi osiromašiti narodnu baštinu. »Treba odbaciti kao štetnu pretpostavku da se u našim crkvama (gradskim) može i smije čuti samo visoka muzika«. ¹² Pjevanje popijevki kod nas je prisutno ne samo u svečanim već i u običnim danima, u obiteljskim i društvenim kršćanskim slavljima, a sve je to uzdizalo religiozni duh naroda. Tko, na primjer, nije osjetio kojim žarom narod pjeva božićne popijevke i u korizmeno vrijeme »Gospin plač«?

Premda je Crkva širom otvorila vrata pučkom pjevanju i naglasila da ga »treba njegovati svim silama, uzimajući i nove oblike prilagođene duhu pojedinih naroda i današnjem čovjeku«. Ne smije se smetnuti s uma da vjernici u liturgiji u prvom redu trebaju sudjelovati gregorijanskim pjevanjem. Treba također znati da »Crkva ne može biti zadovoljna bilo kakvom glazbom u liturgiji, makar ona bila i najbiranija, ako joj nedostaju oznake religioznosti. Zato je potrebno da ima ne samo nužne vlastitosti prave umjetnosti i da bude bliza puku, nego i da se kreće u okviru religioznih i moralnih normi«, upozorava naš biskup. ¹³ U tom smislu treba shvatiti i zabrinuto upozorenje Pavla VI. kad veli da se »s jedne strane uvode skladbe koje su jednostavne i svakom dostupne, ali u tako često siromašne nadahnućem i lišene svake izražajne veličine, dok se s druge strane ovdje-ondje opažaju nečuveni i presmioni pokušaji pred kojima nipošto ne možemo ostati bez smetenosti i sumnje.« ¹⁴

Pučke pjesme, posebno popratne koje se pjevaju prigodom ulazne, prikazne i pričesne procesije, trebaju biti bliske liturgiji i naglašavati ono što se vrši u svetom činu, a ne svojim sadržajem i melosom odvrćati pažnju od svetog čina. Trebaju odgovarati dostojanstvu i svetosti mjesta i kulta, biti prilagođene svakom dijelu mise, liturgijskog slavlja i vremena. Trebaju biti sadržajem i melodijom ozbiljne, jednostavne, jasne, kratke i lagane.

Poželjno je da se pjeva što savršenije. Danas je opća glazbena kultura u porastu pa ljudi mogu, a i znaju izabrati kvalitetnu glazbu, a zar da onda u crkvi čuju lošu? Odgovorni za glazbu su pozvani da prema stupnju vjenske naobrazbe, obzirom na dob i stalež uvježbaju vjernike u dostojnom i svetom pjevanju. Za to poučavanje naš stručnjak donosi nekoliko prikladnih prijedloga. ¹⁵ Međutim, treba imati na umu da liturgijsko slavlje više ovisi o dostojnom i pobožnom vršenju svetih čina nego o pjevanju kojemu se zna posvetiti više brige nego odgajanju vjernika u liturgijskom duhu.

Višeglasno zorno pjevanje

Premda Crkva u želji za što boljim sudjelovanjem u liturgijskim činima daje prednost gregorijanskom pjevanju u kojem sudjeluje i puk,

¹² I. GLIBOTIĆ, nav. dj. str. 47

¹³ K. ZAZINOVIC, O svetoj glazbi, Zbornik liturgijskog tečaja, Zagreb 1964, str. 93

¹⁴ PAVAO VI, Vjernost slavnim glazbenim tradicijama, nav. dj. str. 6

¹⁵ Đ. TOMAŠIĆ, Pučko crkveno pjevanje u liturgiji, Služba Božja, VI/1966, br. 1, str. 34-46.

ona prihvaća u liturgiju i nove oblike i rodove glazbe ukoliko su u skladu s božanskom čašću. Crkva slijedi napredak glazbene umjetnosti i u religioznoj praksi koristi se ono što ljudski duh nalazi da je dobro, lijepo i usklađeno vjerskom duhu. Vjera ne želi biti samo priznata i govorena, ona hoće biti i pjevana. Stoga se osim gregorijanskog pjevanja i »druge vrste svete glazbe, osobito polifonija, nikako ne sključuju iz bogoslužja, samo ako odgovaraju duhu liturgijskog čina« (SC 116).

Od IX. stoljeća, osobito prigodom velikih svečanosti, počela se uvoditi sveta polifonija, tj. višeglasno pjevanje bez pratnje instrumenata. S vremenom polifonijsko pjevanje najprije su počele pratiti orgulje, a od XVI. st. i orkestralni instrumenti. Višeglasno polifonijsko pjevanje rađa se iz gregorijanskog korala, nadahnjuje srednjovjekovnim trubadurskim pjevanjem da bi pod utjecajem velike želje za novošću u glazbi u XIV. st. zadobila veoma jasnu umjetničku fizionomiju, a u XVI. stoljeću, zaslugom baroknih skladatelja osobito Palestrine, »dosegla je vrhovno umjetničko savršenstvo«. ¹⁶ Njezinom usponu doprinijelo je usavršavanje orgulja i drugih instrumenata i istovremena dekadencija gregorijanskog pjevanja. U kasnom srednjem vijeku, pjevne dijelove mise koje je pjevao solist, puk ili zbor klasificiralo se u promjenjive (proprij) i nepromjenjive (ordinarij) pa su na temelju njihovih tekstova skladane posebne kompozicije. Tako su po Ordinariju mise, razni umjetnici skladali »glazbene mise«. Pio IV (+1565) odobrava polifonijsko pjevanje u crkvi iako se »rigorozna struja Tridentskog sabora tome protivila zbog onda čestih nastranosti u crkvama«. ¹⁷ Razvoj svete glazbe ide nazaustavno naprijed. Uz klasičnu polifoniju teren sve više osvaja vokalno-instrumentalna glazba, a veliki majstori glazbene umjetnosti na temelju liturgijskih tekstova stvaraju veličanstvene duhovne skladbe. Njihovu vrijednost svečano priznaje Pio X. kad veli: »Klasična polifonija vrlo dobro pristaje uz vrhovni uzor svete glazbe gregorijanskog pjevanja, i zbog toga zaslužuje da se, zajedno s gregorijanskim pjevanjem, prihvati u najsvečanijim funkcijama Crkava. I moderna glazba pripuštena je u crkvu jer i ona pruža skladbe takve vrijednosti, ozbiljnosti i dostojanstva koje nipošto nisu nedostojne liturgijskih funkcija.« ¹⁸ Tako je papa otvorio vrata i svetoj modernoj glazbi, tj. višeglasnom pjevanju uz pratnju prikladnih glazbenih instrumenata. Pio XII. ističe da klasično polifonijsko pjevanje mnogo doprinosi svečanijim liturgijskim činima, prihvaća u liturgiju i svetu modernu glazbu ukoliko je u skladu s božanskom čašću, s liturgijskim normama, ako potiče duh pobožnosti i ako postoji zbor koji ju je sposoban izvesti. ¹⁹ Na istom stanovištu stoji i Drugi vatikanski pa posebno preporučuje »neka neprestano napreduju pjevački zborovi« (SC 114), a skladatelje potiče »neka sastave napjeve koji će se isticati oznakama svete glazbe i koje će moći pjevati ne samo veći zborovi pje-

¹⁶ AAS 48, br. 9

¹⁷ RIGHETTI, *Storia liturgica I*, str. 686

¹⁸ Tra le sollecitudini, br. 2

¹⁹ AAS 50, br. 15 i 50

vača, nego će odgovarati i manjim zborovima te promicati djelatno učešće vjernika» (SC 121).

Takav stav Crkve očito kazuje da nemaju pravo »liturgičari ne-glazbenici koji kažu da bi poslije Sabora trebalo dokinuti sve crkvene pjevačke zborove, koji da više nemaju 'raison d'être', neka narod sve pjeva, niti imaju pravo glazbenici neliturgičari koji bi htjeli neka sve ostane po starome, samo zbor pjeva, a narod pasivno prisustvuje i sluša«. ²⁰ Pokoncilaska uputa o glazbi u svetom bogoslužju naglašava da je »zadaca zbora porasla i postala još važnijom«, stoga i sugerira neka se ustanove »makar i maleni zborovi i u manjim crkvama«. ²¹ Osobito »za sjajniji oblik svetih čina treba sačuvati glazbene kapele«, ²² jer »ni Crkva ni Sabor ne žele da velika baština orkvene glazbe leži u prašnim arhivima naših biblioteka, niti da se te divne skladbe čuju samo u koncertnim salama«. ²³

Zadaci crkvenog zbora su ozbiljni, odgovorni i mnogovrsni: zbor je u službi liturgije pa glazbeni izraz treba uklopiti u obrednu situaciju; treba jasno i razgovijetno izražavati liturgijski tekst da bi se o njemu moglo razmišljati; uz višeglasno pjevanje i dalje gajiti gregorijanski koral; pjevanjem povezivati celebranta i puk; zbor ne smije sve pjevati, a da se puk isključi, već predvoditi, podupirati, pomagati pjevanje puka; da bi se izbjegla opasnost monotonije izmjeničnog pjevanja koje se stalno opetuje, a struktura liturgije postala očitija, trebaju primijeniti razne načine izvođenja i različite tipove višeglasnosti; budući da su pjevači djelatni sudionici liturgije, trebaju poznavati ne samo zakone glazbene umjetnosti nego i zakone liturgije; pjevači trebaju provoditi častan kršćanski život; prednost imaju muški i dječjački pjevački zborovi, ali se dopuštaju mješoviti kao i samo ženski zborovi.

Religiozna glazba

Religiozna glazba jest ona koja bilo po nakani skladatelja, bilo po svom sadržaju i svrsi nastoji izraziti i pokrenuti pobožne i religiozne osjećaje.

Razni glazbenici tijekom zadnjih stoljeća na temelju liturgijskih i svetopisamskih tekstova stvorili su remek-djela glazbene umjetnosti. »Svatko zna da se mnoga velika ostvarenja i glazbena djela zahvaljuju pozivu žive vjere Crkve i njezine službe Božje«, s pravom tvrdi Ivan Pavao II. ²⁴ Sjetimo se veličanstvenih »Misa, Requiem-a, Stabat Mater, Oratorija« itd., remek-djela velikih majstora kao što su Monteverdi, Scar-

²⁰ A. MILANOVIĆ, Svećenik, pjevački zbor i narod u svečanom bogoslužju, BS XXXIX/1969, br. 1, str. 35

²¹ »Musicam sacram« — Uputa o glazbi u svetom bogoslužju, 1967, br. 19.

²² Isto mjesto, br. 20

²³ A. MILANOVIĆ, Instrukcija »Musicam sacram«, Sveta Cecilija, Zagreb 1969, br. 4, str. 99.

²⁴ IVAN PAVAO II, Crkva prema umjetnosti i publicistici, Vjesnik nadbiskupije splitsko-makarske, br. 1/1982, str. 53.

latti, Mozart, Gounod, Liszt, Händel, Haydn, Beethoven, Bach. Među njihov pretežno onkestralni elemenat, te mijenjanje i miješanje litur- gijskih tekstova učinili su ih neprikladnima za liturgijsku upotrebu. Mnogi su majstori, da iskažu svoju umjetnost, sebi adaptirali liturgiju uzевši liturgijski tekst kao libreto. To je više lirski i dramatični, a ne litur- gijska glazba. Svojim teatralnim stilom, svjetovnim i slobodarskim du- hom sve se više udaljavala od prave svrhe liturgijskog teksta, te mjesto da bude liturgijska, više ili manje pretvara se u koncertnu glazbu.

Pio XII. ističe vrijednost religiozne glazbe jer ona »veoma podupire vjeru i budući da gaji religiozne afekte, treba je cijeniti i prikladno gajiti«. Međutim, »više nego na estetiku i glazbenu tehniku treba paziti da glazba bude u skladu s božanskim kultom i da se uvodi ono što nema religioznog duha ma ikako bilo visoke umjetničke vrijednosti.«²⁵ U Uputi iz 1958. dalje veli: »Budući da religiozna glazba nije određena za božanski kult, više je slobodarska, ne pripušta se u liturgiju«, ali »može se upotrijebiti u pobožnim vježbama«.²⁶ Za tu vrstu glazbe veli naš glaz- benik: »Po svom opsegu, stilu i značaju prikladnija je koncertnim sa- lama nego hramu Božjem gdje se ponizno moli i s Gospodinom Bogom razgovara.«²⁷

Budući da se sveta glazba intimno povezuje s bogoštovljem, isklju- čivo na crkvenu vlast spada postavljati norme što spada, a što ne u liturgiju. Ona skladateljima svete glazbe ne nalaže estetske propise, niti osporava glazbene zakonitosti i pravila, jer to nije njezina stvar, već ostavlja slobodu izbora tehničkih i umjetničkih sredstava, ali pokazuje kakav duh treba pokretati skladatelje i koje su funkcionalne karakteris- tike liturgijske glazbe. Puk pak koji dolazi u crkvu nije glazbena pub- lika, ne dolazi da sluša glazbu već da slavi Boga.²⁸

Glazbena tišina

»Glazba dragoga Boga«, tako je nobelovac R. Rolland nazvao veli- čanstvenu tišinu u prirodi.²⁹ Ne samo glazba već i sveta tišina u litur- gijskim razmacima izražava nešto što se ne može iskazati riječima. Glaz- ba je znak, ali i tišina je znak. Postoji s jedne strane glazba koja je buka, koja smeta i rastresa, ali i druga koja sabire, koja stvara unutarnji ugođaj, koja vodi do meditacije, do tišine, a čovjeku je potrebna i tišina jer Bog k njemu dolazi i u tišini. S tog stanovišta može se shvatiti ospo- ravanje glazbe u liturgiji srednjovjekovnih asketa. »Može se razmišljati pjevajući zatvorenih usta, bez riječi, u tom slučaju pjevanje je uglavnom uvjet i tehnika za postizavanje koncentracije.«³⁰ Tišina i glazbi daje po-

²⁵ AAS 48, str. 13.

²⁶ AAS 50, br. 20

²⁷ A. MILANOVIĆ. Instrumentalna glazba i jazz u crkvi, BS XXXVII/1967, br. 3-4, str. 402

²⁸ AAS 50, br. 55

²⁹ R. ROLLAND, Jean Christophe I.

³⁰ J. GELINEAU, Pastoralna teologija liturgijskih slavlja, Zagreb 1973, str. 211.

sebni ritam i ugodaj. U liturgiji su neizbježne relativne zone šutnje. Tko može zanjekati značajnost i veličanstvenost tišine u korizmi i došašću kad orgulje i druga glazbala šute? »Nije želja Crkve da se kod svetih obreda što više pjeva«. ⁸¹ Stoga Sabor određuje: »U pravo vrijeme neka se obdržava i sveta šutnja« (SC 30).

⁸¹ K. ZAZINOVIC, O svetoj glazbi, nav. dj. str. 97.

